

سال دهم • بهار و تابستان ۱۴۰۳ • شماره ۲۰

Biannual Journal of Islamic Psychology

Vol. 10, No. 20, Spring & Summer 2024

ساختار عاملی مقیاس ابعاد دین داری

عباس علی هراتیان*

سیدمهدی خطیب**

محمدتقی تبیک***

علیرضا فاضلی مهرآبادی****

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بازشناسی ساختار عاملی و ویژگی‌های روان‌سنجی مقیاس ابعاد دین‌داری انجام شده است. این پژوهش توصیفی از نوع همبستگی است. جامعه آماری آن، دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم، دانشگاه قم و مراجعین مشاوره پیش از ازدواج با پروتکل شروع خوب بود، که با روش نمونه‌برداری در دسترس، ۱۴۲۹ نفر از میان این جامعه انتخاب شدند و به مقیاس‌های جهت‌گیری مذهبی (نسخه سوم) و ابعاد دین‌داری پاسخ دادند. به منظور تعیین روایی و اعتبار مقیاس، داده‌های به‌دست‌آمده با روش‌های همبستگی پیرسون، آزمون دونیمه‌سازی، تحلیل عاملی اکتشافی و تأییدی تجزیه و تحلیل شدند. تحلیل یافته‌ها نشانگر آن بود که مقیاس ابعاد دین‌داری دارای هفت عامل (مقابله رفتاری دینی، مقابله شناختی - هیجانی دینی، انگیزه دینی، محوریت دینی، تجربه و ارتباط معنوی، کشمکش درون فردی و کشمکش الهی) بوده است. آلفای کرونباخ ۰/۹۶ و برازش مناسب مدل، نشانگر اعتبار مناسب و همبستگی ۰/۸ این مقیاس با مقیاس جهت‌گیری مذهبی گویای روایی مناسب این مقیاس است. بر اساس یافته‌های پژوهش، می‌توان گفت این مقیاس از اعتبار و روایی بالایی برخوردار بوده و عوامل منسجمی از آن به‌دست می‌آید که می‌توان با کاربرد آن، ابعاد دین‌داری افراد را بررسی، و در فعالیت‌های بالینی و پژوهشی از آن استفاده کرد.

کلیدواژه‌ها: دین‌داری، سنجش دینی، سنجش معنوی، اعتبار، روایی، تحلیل عاملی.

* استادیار گروه خانواده، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران (نویسنده مسئول: a.haratiyan@gmail.com)

** استادیار گروه روان‌شناسی، پژوهشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران

*** استادیار گروه روان‌شناسی و ارتباطات، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران

**** استادیار دانشکده علوم رفتاری و سلامت روان (انستیتو روان‌پزشکی تهران)، دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۱۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۵

مقدمه

دین^۱ و معنویت،^۲ عمیق‌ترین و خردمندانه‌ترین چیز در زندگی انسان‌هاست (الیاده،^۳ ۱۳۷۵) که از لحظه تولد تا مرگ، در نقاط عطف زندگی انسان‌ها متجلی می‌شود (پارگامنت،^۴ ۲۰۰۷). معنویت، یک ساخت ادغام‌شده از ایمان و معنا و یک تلاش برای ایجاد ارتباط یا آگاه شدن از «شناخت عمیق» بودنمان است. این واژه به صورت «بودن»، مفهوم‌سازی شده است که به فرد اجازه می‌دهد معنای متعالی زندگی را تجربه کند. این مفهوم اغلب به عنوان ارتباط با خدا در نظر گرفته می‌شود، اما می‌تواند در ارتباط با طبیعت، هنر، موسیقی، خانواده، جامعه و یا هر اعتقاد و باوری که به شخص احساس معنا و هدف در زندگی می‌دهد، به کار بسته شود (وشون،^۵ ۲۰۰۸). دین نیز همچون تکیه‌گاهی قدرتمند، انسان را از طریق اعتقاد به مجموعه‌ای از باورهای منسجم، در ارتباط با نیروی برتر نگر می‌دارد و قدرت توجیه و تفسیر ملایقات و نامالایقات در زندگی به او می‌دهد، به صورتی که تجربیات او را در چارچوبی منظم و یکپارچه تبیین می‌کند (دسمیت، دزاتر، وندنهوک و دیلن،^۶ ۲۰۲۲). دین دیدگاه مشخصی را درباره وجود قدرتی خاص که سرنوشت افراد را کنترل می‌کند و پذیرش اعمالی که فرد باید انجام دهد، به وجود می‌آورد (موحد و کرمی، ۱۳۹۸). در نتیجه موجب شکل‌گیری ابعاد اعتقادی، احساسی و اعمال فردی و اجتماعی راجع به امری مقدس می‌شود (پترسون، هسکر، ریچنباخ و باسینگر،^۷ ۲۰۱۲).

چنانچه مشخص است، هسته مرکزی این تعاریف به صورت کلی پیروی از باورهایی مربوط به امری مقدس است، مفهومی که در متون روایی با مفاهیم «طاعت»^۸ (ورام، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۱؛ دیلمی، ۱۴۰۸ق، ص ۱۸۹)، «تسلیم»^۹ (آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۶۷، ح ۱۳۰۲)، «ورع»^{۱۰} (ابن فهد حلی، ۱۴۰۷ق، ص ۳۰۳)

1. Religion

2. Spirituality

3. Eliade, M

4. Pargament, K. I

5. Vachon, M. L. S

6. Desmet, L., Dezutter, J., Vandenhoeck, A. & Dillen, A

7 Peterson, M., Hasker, W., Reichenbach, B. & Basinger, D

۸. عن النبي ﷺ: يَا أَبَا ذَرٍّ أَصْلُ الدِّينِ الْوَرَعُ وَرَأْسُهُ الطَّاعَةُ

۹. عن علي بن أبي طالب: الدِّينُ شَجَرَةٌ أَصْلُهَا التَّسْلِيمُ وَالرِّضَا

۱۰. عن الصادق عليه السلام: أَصْلُ الدِّينِ الْوَرَعُ كُنْ وَرِعًا تَكُنْ أَعْيَدَ النَّاسِ كُنْ بِالْعَمَلِ بِالتَّقْوَى أَشَدَّ اهْتِمَامًا مِنْكَ بِالْعَمَلِ بِغَيْرِهِ فَإِنَّهُ لَا يَقِلُّ عَمَلٌ بِالتَّقْوَى - وَكَيْفَ يَقِلُّ عَمَلٌ يَقْبَلُ لِقَوْلِ اللَّهِ ﷻ إِنَّمَا يَقْبَلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ

و «حُبّ و بغض»^۱ (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۱۲۵) بدان اشاره شده است. همچنین با مراجعه به کاربردهای «دین» در قرآن کریم می‌توان دریافت که «دین» به معنای اطاعت و پیروی است^۲ (نحل: ۵۲)، معنایی که در کاربرد واژه «اسلام» نیز نهفته است (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۳، ص ۹۰؛ طریحی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۴۰۷). ازاین‌رو دین اسلام مردم را به تسلیم و اطاعت در برابر خدا دعوت کرده است؛ تسلیمی که گوهر تمامی ادیان الهی است^۳ (بقره: ۱۳۲).

وقتی روان‌شناسان نخستین بار به پژوهش در این حوزه پرداختند، به آسانی دست به ایجاد معیارهایی برای سنجش دین‌داری زدند، اما پژوهشگران نکته‌سنج به‌زودی این اندیشه را کنار نهادند که می‌شود مردم را در یک بُعد که یک سر آن احساسات ضد مذهبی و سر دیگرش نگرش‌های سنتی است، درجه‌بندی کرد (هود، هیل و اسپیلکا، ۲۰۱۸). ازاین‌رو ابعاد تازه‌ی زیادی که برخی طیف وسیعی را دربر می‌گرفتند و برخی دیگر میدان دید محدودتری داشتند، در ادبیات پژوهشی پدید آمدند (برای نمونه آلن و اسپیلکا، ۱۹۶۷؛ اسپیلکا، آرماتاس و نوسبام، ۱۹۶۴؛ بتسن و ونتیس، ۱۹۸۲؛ کلارک، ۱۹۵۸؛ گلاک، ۱۹۶۲). از این میان برخی رویکردهای بُعدمند به دین‌داری جنبه‌ی منطقی دارند؛ یعنی این نظریه‌پردازان درباره‌ی دین به شیوه‌ی منطقی کنکاش کرده و اندیشیده‌اند و از روی مشاهدات بسیار خود کوشیده‌اند ذات چندوجهی دین را تبیین کنند. یک نمونه از نظام‌های منطقی و بسیار جامع و پردامنه برای فهم دین، نظام گلاک است که بر پنج بُعد تجربه‌ای،^{۱۰} مسلکی،^{۱۱} آیین‌گرایانه،^{۱۲} فکری^{۱۳} و پیامدی^{۱۴} تأکید می‌کند (گلاک، ۱۹۶۲، ص ۶۹۹). برخی دیگر از رویکردهای بُعدمند، مقوله‌های منطقی و تجربی را در هم می‌آمیزند. نظامی که آلپورت (۱۹۶۶) در جهت‌گیری دینی

۱. عَنْ فَضِيلِ بْنِ يسَارٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَنِ الْحُبِّ وَالْبُغْضِ أَمِنْ الْإِيمَانِ هُوَ؟ فَقَالَ: وَهَلِ الْإِيمَانُ إِلَّا الْحُبُّ وَالْبُغْضُ ثُمَّ تَلَا هَذِهِ آيَةَ: حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ وَكَرَّهَ إِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَ أُولَئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ ۚ وَلَهُ الدِّينُ وَاصِبًا ۖ

۳. وَوَصَّىٰ بِهَا إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ يَا بَنِيَّ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ لَكُمُ الدِّينَ فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنتُمْ مُسْلِمُونَ

4. Hood Jr, R. W., Hill, P. C. & Spilka, B

5. Allen, R. O. & Spilka, B

6. Armatas, P. & Nussbaum, J

7. Batson, C. D. & Ventis, W. L

8. Clark, W. H

9. Glock, C. Y

10. Experiential

11. Ideological

12. Ritualistic

13. Intellectual

14. Consequential

درونی و بیرونی پیش نهاده است از همین دست است. آخرین رویکرد بُعدمند به دین‌داری، استفاده از روش تحلیل عاملی است. پیچیدگی آماری این شیوه ممکن است افراد سهل‌اندیش را از عینیت کامل آنها مطمئن کند، لکن ذهنیت همواره در کار است و می‌تواند بر عینیت تأثیر بگذارد. مفهوم‌سازی عاملی درباره خدا از روی درجه‌بندی‌های وصفی (اسپیلکا، آرماتاس و نوسبام، ۱۹۶۴) نمونه‌ای از رویکرد تحلیل عاملی است.

در سال‌های اخیر پژوهش در موضوع معنویت و دین‌داری گسترش یافته است؛ لذا سنجش آن نیز جهت استفاده در فعالیت‌های پژوهشی و بالینی فزونی گرفته است. پرسش‌نامه‌های متعددی برای سنجش دین‌داری و جهت‌گیری مذهبی افراد ساخته شد که هرکدام جنبه متفاوتی را ارزیابی می‌کرد؛ مثلاً ابتدا پرسش‌نامه استارباک^۱ (۱۸۹۷)، لوبا^۲ (۱۹۳۴)، ترستون و چاو^۳ (۱۹۳۹) مطرح شدند که مبتنی بر پرسش‌های کوتاهی بودند که نه تنها ابعاد کمی درباره دین‌داری را می‌سنجیدند، بلکه به لحاظ اعتبار و روایی هم مشکلاتی داشتند (کلاسنر، ۱۹۶۴). از دیگر پرسش‌نامه‌های شناخته‌شده غیر بومی که برای سنجش جهت‌گیری مذهبی استفاده می‌شود، پرسش‌نامه آلپورت^۴ (۱۹۵۰) است، که اگرچه جهت‌گیری درونی و بیرونی مذهبی را اندازه‌گیری می‌کند، اما نقدهایی در تحلیل عاملی، نامشخص بودن معنای «جهت‌گیری»، متشابه بودن آن با متغیرهای شخصیتی و دیدگاه متفاوت در نوع نگاه به دین، به آن وارد شده است. به همین دلیل در سال‌های اخیر، در ایران پژوهشگران در حوزه دین، پرسش‌نامه‌های دین‌داری مبتنی بر فرهنگ اسلامی طراحی کرده‌اند که هرکدام با هدف خاصی استفاده می‌شود؛ مثلاً مقابله معنوی چارزنیسکا^۵ (۲۰۱۵)، پرسش‌نامه نگرش سنج مذهب گلریز^۶ (۱۳۵۳)، نگرش فرد به مذهبی بودن اسلامی (۱۳۷۵)، پایبندی مذهبی جان‌بزرگی (۱۳۸۸)، باورهای مذهبی دانشجویان خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸)، جهت‌گیری مذهبی بهرامی احسان (۱۳۸۰)، عمل به باورهای دینی (معبد) گلزاری (۱۳۸۰)، جهت‌گیری مذهبی آذربایجانی (۱۳۸۰)، تفکر دین‌داری آرین (۱۳۸۳)، سبک زندگی اسلامی کویانی (۱۳۹۱)، نگرش و التزام عملی به نماز انیسی و همکاران (۱۳۸۹)، نگرش

1. Starbuck, E. D

2. Leuba, J. H

3. Thurston, L. L. & Chave, E. J

4. Klausner, C

5. Allport, G. W

6. Charzyńska E

معنوی شهیدی و فرج‌نیا (۱۳۹۱)، مقیاس سنجش معنوی (هال و ادواردز، ۲۰۰۲)^۱، سوگیری مذهبی (شمس) نائینیان، نیک‌آذین و مظلوم (۱۳۹۱) و پرسش‌نامه جامعه سنجش سلامت معنوی امیری و همکاران (۱۳۹۳)، که بعضاً به دلایل مختلف، از جمله فقدان چارچوب نظری، تأکید افراطی بر جنبه‌ای خاص از دین‌داری، ضعف روان‌سنجی، محدودیت منابع یا انحراف در روایی مورد نقد هستند.

نیاز جدی به سنجش دین‌داری در پروتکل‌های مشاوره و درمان بالینی و پژوهش‌های مرتبط، محققان را بر آن داشت تا بعد از تجربه سنجش‌های مختلف بومی و غیربومی و مشخص شدن کارایی ناکافی در این حیطه، به دلیل برخورداری از عوامل یا گویه‌های نامرتبط با فرهنگ یا نامعتبر در برخی سطوح دین‌داری، با اقتباس از گویه‌های موجود در ابزارهای پارگامنت (۲۰۰۷)، اکسلاین و همکاران (۲۰۲۲) و کراز و هود^۲ (۲۰۱۳)، ابزاری تحت عنوان ابعاد دین‌داری را تدوین نمایند و در پی پاسخ به این پرسش باشند که آیا این ابزار از اعتبار و روایی لازم برخوردارند؟

روش پژوهش

این پژوهش توصیفی از نوع همبستگی است. جامعه آماری کلیه دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم، دانشگاه قم و مراجعین مشاوره پیش از ازدواج با پروتکل شروع خوب بود. از بین دانشجویان، ۴۶۰ نفر با استفاده از روش نمونه‌گیری در دسترس^۳ انتخاب شدند، که پس از حذف فرم‌های ناقص، ۴۴۶ فرم وارد مرحله تحلیل گردید. با توجه به ادبیات موجود (میرز، گامست و گارینو، ۲۰۰۶) درباره بهترین حجم نمونه این‌گونه مطالعات، این حجم نمونه مناسب است. دامنه سنی مشارکت‌کنندگان بین ۱۷ تا ۵۰ سال با میانگین ۲۸/۰۲ و انحراف استاندارد ۸/۱۲ بود. پس از انجام تحلیل‌های مربوط به روایی و اعتبار مقیاس و مشخص شدن عوامل، جهت انجام تحلیل تأییدی، مقیاس در میان مراجعین مشاوره پیش از ازدواج پروتکل شروع خوب در مراکز مشاوره خانواده و مأوا اجرا شد، که پس از حذف فرم‌های ناقص، ۹۸۳ فرم وارد مرحله تحلیل گردید. دامنه سنی مشارکت‌کنندگان بین ۱۳ تا ۵۵ سال با میانگین ۲۵/۴۵ و انحراف استاندارد ۵/۷۵ بود. دریافت برازش مدل در نمونه‌ای متفاوت و گسترده‌تر از نمونه اول (دانشجویان) می‌تواند ضعف تعمیم‌پذیری روش نمونه‌گیری (در دسترس) را جبران نماید.

1. Hall, T.W. & Edwards, K. J

2. Krauss, S. W. & Hood, R. W

3. Convenience Sampling

4. Meyers, L. S., Gamst, G. & Guarino, A. J

ابزارهای پژوهش

جهت‌گیری مذهبی: جهت بررسی روایی هم‌گرا^۱ از پرسش‌نامه جهت‌گیری مذهبی^۲ آذربایجانی و همکاران (۱۴۰۲) استفاده شد، که شامل ۳ خرده‌مقیاس و ۲۹ عبارت است. سه خرده‌مقیاس شامل جهت‌گیری مناسکی و ارتباط با اهل بیت (علیهم‌السلام)^۳ (۱۳ گویه)، جهت‌گیری دین محوران^۴ (۱۰ گویه) و جهت‌گیری خداسو و آخرت‌نگر^۵ (۶ گویه) است. این پرسش‌نامه در طیف چهاردرجه‌ای لیکرت از کاملاً موافقم تا کاملاً مخالفم قرار دارد که از صفر تا ۳ نمره دریافت می‌کند. امتیاز هر آزمودنی نشان‌دهنده میزان جهت‌گیری مذهبی اوست. بر اساس نتایج حاصل از اجرای پرسش‌نامه ضریب آلفای کرونباخ برای کل مقیاس ۰/۹۵ و برای زیرمقیاس‌ها به ترتیب ۰/۹۲، ۰/۸۸ و ۰/۸۱ به‌دست آمد. همبستگی بین نمره کل این پرسش‌نامه با فرم بلند (آذربایجانی، ۱۳۸۲) و مقیاس پابندی مذهبی (جان‌بزرگی، ۱۳۸۸)، به ترتیب ۰/۹۴ و ۰/۶۴ محاسبه گردید (آذربایجانی و همکاران، ۱۴۰۲). در این پژوهش، ضریب آلفای کرونباخ پرسش‌نامه جهت‌گیری مذهبی، ۰/۸۲ به‌دست آمده است.

مقیاس ابعاد دین‌داری: گویه‌های مقیاس اولیه ابعاد دین‌داری^۶ از عبارات پیشنهادی پارگامنت (۲۰۰۷) برای مصاحبه مذهبی - معنوی، کشمکش‌های معنوی - مذهبی (اکسلاین^۷ و همکاران، ۲۰۲۲) و جهت‌گیری دینی (کراز و هود، ۲۰۱۳) اقتباس شد. تنوع و همسویی عوامل و گویه‌ها با اهداف این پژوهش، روایی و اعتبار مناسب این ابزارها و مقاومت‌انگیز نبودن گویه‌ها برای سطوح خاصی از افراد، از جمله دلایل انتخاب این ابزارهاست. پس از اصلاح برخی گویه‌ها بر اساس فرهنگ بومی، به مرحله اجرا رسید. به‌طور مثال به‌جای استفاده از واژگان «کتاب مقدس» و «کلیسا» از «قرآن» و «مسجد و هیئت» استفاده شد. از ۴۸۰ پرسش‌نامه توزیع شده بین دانشجویان، با توجه به حذف برخی از آنها به علت ناقص بودن، در نهایت تعداد ۴۴۶ پرسش‌نامه وارد مرحله تحلیل شد. جهت تحلیل تأییدی، از داده‌های برخت مراجعین مشاوره پیش از ازدواج با پروتکل شروع خوب، بهره برده شد. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها در این تحقیق با استفاده از نرم‌افزار SPSS از روش‌های آماری همبستگی و تحلیل عاملی اکتشافی و از نرم‌افزار AMOS جهت تحلیل عاملی تأییدی استفاده شده است.

1. Convergent Validity

2. Religious Orientation

3. Ritual Orientation And Communication With Ahl Al-Bayt

4. Religion Orientation

5. God Orientation And Belief In The Afterlife

6. Religiosity Dimensions

7. Exline, J. J.

یافته‌های پژوهش

در توصیف شرکت‌کنندگان پژوهش می‌توان گفت ۱۹۴ نفر (۴۳/۵ درصد) آقا و ۲۵۲ نفر (۵۶/۵ درصد) خانم، که ۱۸۲ نفر (۴۰/۸ درصد) از ایشان متأهل و ۲۶۴ نفر (۵۹/۲ درصد) مجرد بودند. دامنه سنی شرکت‌کنندگان، ۱۷ تا ۵۰ سال، با میانگین ۲۸ و انحراف ۸/۱ سال بود. ۸۹/۹ درصد از این افراد اعلام کردند که وضعیت اقتصادی متوسطی دارند. ۲۱ نفر از این افراد دارای تحصیلات حوزوی (اغلب سطح ۲) و ۴۲۵ نفر از ایشان دارای تحصیلات دانشگاهی (اغلب لیسانس) بودند.

به منظور بررسی هماهنگی درونی گویه‌های مقیاس، برای نیل به کوتاه‌ترین فرم، از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد. این بررسی نشان داد که با حذف یک گویه، اعتبار درونی مقیاس، به حداکثر خود می‌رسد. هماهنگی درونی مقیاس و عوامل آن بر اساس مقدار آلفا در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱: محاسبه ضریب آلفای کرونباخ برای مقیاس ابعاد دین‌داری و عوامل آن

مقیاس	تعداد گویه‌ها	آلفای کرونباخ
کل مقیاس	۴۴	۰/۹۶
	مرد	۰/۹۶
	زن	۰/۹۶
	کل	۰/۹۶
مقابله رفتاری دینی ^۱	۷	۰/۹۰
مقابله شناختی - هیجانی دینی ^۲	۷	۰/۸۵
انگیزه دینی ^۳	۸	۰/۸۹
محوریت دینی ^۴	۷	۰/۹۱
تجربه و ارتباط معنوی ^۵	۹	۰/۸۹
کشمکش درون‌فردی ^۶	۳	۰/۶۸
کشمکش الهی ^۷	۳	۰/۶۹

چنان‌که در جدول ۱ مشاهده می‌شود، ضریب آلفای کرونباخ مقیاس در نمونه پژوهش

1. Religious Behavioral Coping

2. Religious Cognitive-Emotional Coping

3. Religious Motivation

4. Religious Centrality

5. Spiritual Experience And Communication

6. Intrapersonal Struggles

7. Divine Struggles

۰/۶۹ است. این ضریب برای عوامل در دامنه‌ای بین ۰/۶۸ تا ۰/۹۱ است، که اعتبار فرم ۴۴ گویه‌ای و هفت عاملی این مقیاس را نشان می‌دهد. همچنین برای بررسی روایی سازه مقیاس، همبستگی هریک از گویه‌ها با کل پرسش‌نامه محاسبه شد. نتایج نشان داد که گویه‌ها با نمره کل مقیاس همبستگی معنادار و قوی دارند. دامنه این همبستگی از ۰/۲۰ تا ۰/۸۲ با میانگین ۰/۶۰ است.

به منظور بررسی ساختار عاملی مقیاس از تحلیل عاملی اکتشافی به روش مؤلفه‌های اصلی^۱ و چرخش واریماکس^۲ استفاده شد. شاخص کفایت نمونه‌برداری^۳ نشان داد که نمونه‌گیری مناسبی برای تحلیل عاملی صورت گرفته است ($KMO=0/95$). نتایج آزمون کرویت بارتلت^۴ نیز بیانگر همبستگی معنادار کافی بین عبارت مقیاس است. در حقیقت معنادار بودن آزمون کرویت بارتلت کمترین شرط لازم برای انجام دادن تحلیل عاملی است. همان‌گونه که در جدول ۲ دیده می‌شود، نتایج این آزمون با درجه آزادی ۹۹۰ و مجذور خی دو ۱۳۲۰۰/۰۰۱ در سطح $P<0/001$ معنادار است.

جدول ۲: آزمون بارتلت و کفایت نمونه‌برداری

آماره‌ها	نتایج
کفایت نمونه‌برداری به روش KMO	۰/۹۴۹
آزمون کرویت بارتلت	۱۳۲۰۰/۰۰۱
درجه آزادی	۹۹۰
سطح معناداری	۰/۰۰۰۱

به منظور تعیین تعداد عامل‌ها ابتدا از ملاک ارزش‌های ویژه بزرگ‌تر از ۱ استفاده شد. برای اجتناب از دقت پایین در نتایج خروجی، ارزش ویژه در مرحله دوم نیز بزرگ‌تر از ۱ انتخاب شد. جدول ۳ ماتریس عوامل را پس از چرخش به همراه بار عاملی^۵ هریک از گویه‌ها نشان می‌دهد.

1. Principle Component
3. Sampling Adequacy
5. Factor Loading

2. Varimax
4. Bartlett's Test Of Sphericity

جدول ۳: ماتریس عوامل پس از چرخش متقارب به شیوه واریماکس به همراه بار عاملی هریک از گویه‌ها

گویه	عبارت / عامل	بار عاملی
عامل اول: مقابله رفتاری دینی		
۲۷	خواندن دعاها و نمازهای مستحبی، به من کمک می‌کند احساس خوبی داشته باشم.	۰/۷۴
۲۸	نماز و روزه، به من آرامش می‌دهند.	۰/۷۱
۲۹	زیارت (نامه و امامزادگان) به من کمک می‌کند احساس خوبی داشته باشم.	۰/۷۱
۲۶	با حجاب (یا پوشش مورد نظر دین)، آرامش بیشتری دارم.	۰/۶۷
۲۵	توسل به اولیای دین به من کمک می‌کند با مشکلات کنار بیایم.	۰/۶۳
۲۴	خواندن قرآن به من کمک می‌کند آرامش پیدا کنم.	۰/۵۶
۲۱	سعی می‌کنم کمتر گناه کنم.	۰/۳۰
عامل دوم: انگیزه دینی		
۱۶	کتاب‌های مفید دینی یا معنوی را مطالعه می‌کنم.	۰/۸۱
۱۵	برنامه‌های دینی تلویزیون/رادیو را می‌بینم/می‌شنوم.	۰/۷۸
۱۴	تلاش می‌کنم درباره دین، آگاهی‌های بیشتری کسب کنم.	۰/۶۹
۱۳	کتاب‌های قرآن، دعا یا احادیث را مطالعه می‌کنم.	۰/۶۰
۲۰	در مراسم‌ها و فعالیت‌های معنوی شرکت می‌کنم.	۰/۵۳
۲۲	به‌طور منظم، در مورد زندگی معنوی‌ام، تأمل و تفکر دارم.	۰/۵۱
۳۱	برای حل مشکلات دینی و معنوی، از روحانیون کمک می‌گیرم.	۰/۵۰
۲۳	به‌طور منظم، عبادت، دعا و نیایش انجام می‌دهم.	۰/۴۲
عامل سوم: محوریت دینی		
۴۳	چیزهای زیادی در زندگی من هست که مهم‌تر از دین‌اند.	۰/۷۹
۴۴	دین، بخش بزرگی از زندگی‌ام نیست.	۰/۷۹
۴۲	دین، مهم‌ترین چیز در زندگی من نیست.	۰/۷۳
۳۹	هدف زندگی‌ام را در دین می‌یابم.	۰/۶۰
۴۰	دین، نیروی محرک زندگی‌ام است.	۰/۵۶
۴۱	زندگی من، بدون دین نیز معنای خود را دارد.	۰/۵۰
۳۳	در ارتباط با دیگران، به جنبه‌های معنوی و دینی توجه دارم.	۰/۴۷
۱۷	راهنمای زندگی من، عقاید دینی‌ام هستند.	۰/۴۱
عامل چهارم: مقابله شناختی هیجانی دینی		
۸	به دنبال محبت و توجه خدا هستم.	۰/۷۹
۷	در جست‌وجوی ارتباط بهتری با خدا هستم.	۰/۶۷

گویه	عبارت / عامل	بار عاملی
۱۰	در کارهایم، خودم را به خدا می‌سپارم.	۰/۶۵
۹	برای کنترل خشم و غضبم، از خدا کمک می‌خواهم.	۰/۶۱
۱۲	از خدا می‌خواهم که گناهان مرا ببخشد.	۰/۵۶
۱۱	دیده‌ام که خداوند در یک موقعیت چگونه مرا کمک می‌کند.	۰/۵۱
۱۸	سعی می‌کنم زندگی‌ام، چارچوب اخلاقی داشته باشد.	۰/۴۰
عامل پنجم: تجربه و ارتباط معنوی		
۳۴	تلاش می‌کنم جهان را به مکانی بهتر تبدیل کنم.	۰/۷۳
۳۷	تجربه‌های لذت‌بخش معنوی دارم.	۰/۶۷
۳۵	با مردگان (و شهدا)، ارتباط معنوی دارم.	۰/۶۰
۳۶	هنگام عبادت، احساس می‌کنم با چیزی فراتر از خودم تماس دارم.	۰/۵۴
۳۲	عضو یک گروه معنوی (مسجد، هیئت و...) هستم.	۰/۵۰
۳۸	زندگی، مقدس است.	۰/۴۴
۳۰	خود را عضوی از یک جامعه معنوی می‌دانم.	۰/۳۵
۱۹	زندگی‌ام را مقدس می‌دانم.	۰/۳۲
عامل ششم: کشمکش درون‌فردی		
۲	احساس می‌کنم که به خاطر کوتاهی در انجام وظایف دینی‌ام مورد مجازات خدا قرار گرفته‌ام.	۰/۸۰
۳	فکر می‌کنم که من چه کرده‌ام که مورد مجازات خدا قرار گرفته‌ام.	۰/۷۶
۵	مشکلاتی که برایم به وجود می‌آید، قطعاً کار شیطان و در کنترل اوست.	۰/۶۹
عامل هفتم: کشمکش الهی		
۶	در قدرت خدا شک دارم.	۰/۷۱
۴	در محبت خدا نسبت به خودم شک دارم.	۰/۶۳
۱	فکر می‌کنم که خدا مرا رها کرده است.	۰/۶۳

تمامی گویه‌های مقیاس در این مرحله، از بار عاملی بالاتر از ۰/۳ برخوردار بوده و در دامنه‌ای بین ۰/۳۰ تا ۰/۸۱ با میانگین ۰/۶ گسترده شده است. تنها ۳ گویه بازعاملی زیر ۰/۴ دارند. این گویه‌ها حذف نشدند؛ زیرا برخی متون مانند فیلد^۱ (۲۰۱۳) و هر، بلک، بابین و اندرسون^۲ (۲۰۱۴) حداقل قابل قبول بار عاملی را ۰/۳ می‌دانند. ضمن اینکه حذف این ۳ گویه، باعث کاهش آلفای کرونباخ کل مقیاس و زیرمقیاس‌های مرتبط می‌شود.

1. Field, A

2. Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. & Anderson, R. E

عامل اول ۱۲/۰۴ درصد، عامل دوم ۱۱/۰۲ درصد، عامل سوم ۱۱/۱۵ درصد، عامل چهارم ۱۰/۲۱، عامل پنجم ۹/۱۸، عامل ششم ۵/۲۶، عامل هفتم ۵/۰۲ و مجموع شش عامل ۶۴/۰۷ درصد واریانس کل مقیاس ابعاد دین داری را برآورد می کند.

نتایج آزمون دونیمه سازی در جدول ۴ درج شده است.

جدول ۴: نتایج آزمون دونیمه سازی مقیاس ابعاد دین داری

متغیر	آماره
آلفای کرونباخ	۰/۸۹
بخش اول	۲۲
بخش دوم	۰/۹۵
	۲۲
تعداد کل گویه ها	۴۴
همبستگی بین دو بخش	۰/۸۵
ضریب همبستگی برون - اسپیرمن	۰/۹۲
ضریب دونیمه سازی گاتمن	۰/۸۹

۳۵

همان گونه که در جدول ۴ مشاهده می شود، ضرایب همبستگی قوت بالایی دارند. در جدول ۵، نتایج همبستگی نمره کل و زیرمقیاس های جهت گیری مذهبی و ابعاد دین داری درج شده است.

جدول ۵: ماتریس همبستگی نمره کل و زیرمقیاس های ابعاد دین داری با نمره کل جهت گیری مذهبی و زیرمقیاس های آن

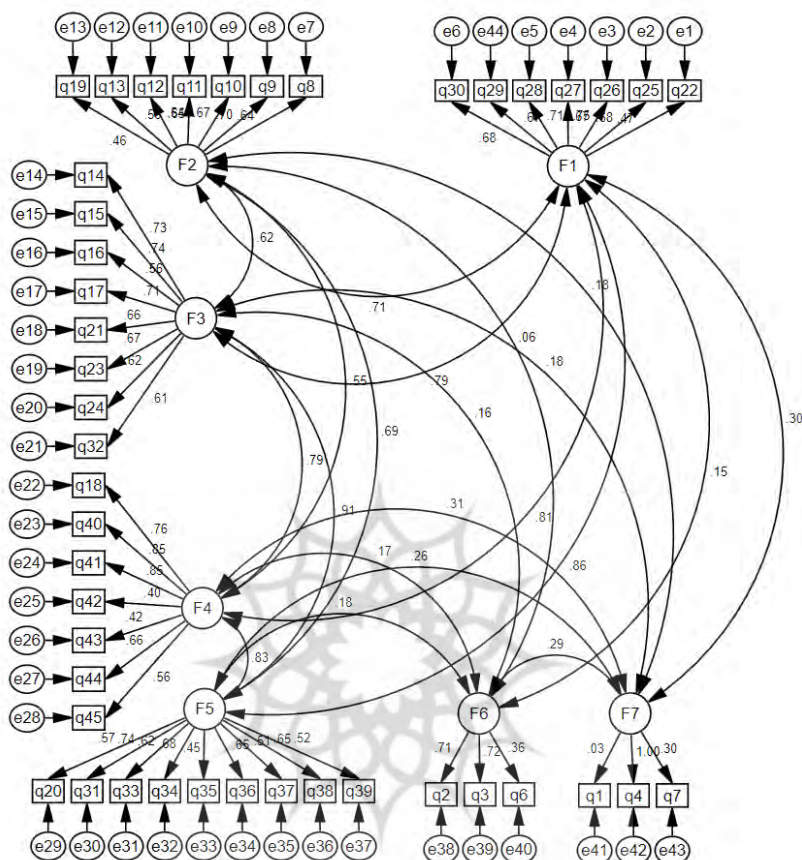
متغیرها	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱
۱. مقابله رفتاری دینی											
۲. مقابله شناختی - هیجانی دینی	۰/۶۸ ^{۰۰}										
۳. انگیزه دینی	۰/۷۱ ^{۰۰}	۰/۶۲ ^{۰۰}									
۴. محوریت دینی	۰/۷۳ ^{۰۰}	۰/۶۲ ^{۰۰}	۰/۷۰ ^{۰۰}								
۵. تجربه و ارتباط معنوی	۰/۷۰ ^{۰۰}	۰/۶۵ ^{۰۰}	۰/۷۵ ^{۰۰}	۰/۶۸ ^{۰۰}							
۶. کشمکش درون فردی	-۰/۰۱	۰/۰۲	۰/۰۲	۰/۰۴	-۰/۱۳ ^{۰۰}						
۷. کشمکش الهی	-۰/۴۳ ^{۰۰}	-۰/۳۰ ^{۰۰}	-۰/۳۶ ^{۰۰}	-۰/۴۵ ^{۰۰}	-۰/۳۷ ^{۰۰}	۰/۲۶ ^{۰۰}					
۸. نمره کل ابعاد دین داری	۰/۸۷ ^{۰۰}	۰/۷۹ ^{۰۰}	۰/۸۷ ^{۰۰}	۰/۸۷ ^{۰۰}	۰/۸۹ ^{۰۰}	-۰/۱۵ ^{۰۰}	-۰/۵۰ ^{۰۰}				
۹. جهت گیری مناسکی و ارتباط با اهل بیت	۰/۷۴ ^{۰۰}	۰/۶۵ ^{۰۰}	۰/۶۲ ^{۰۰}	۰/۷۲ ^{۰۰}	۰/۶۵ ^{۰۰}	-۰/۱۰ ^{۰۰}	-۰/۳۳ ^{۰۰}	۰/۷۵ ^{۰۰}			
۱۰. جهت گیری دین محورانه	۰/۷۰ ^{۰۰}	۰/۵۶ ^{۰۰}	۰/۶۶ ^{۰۰}	۰/۷۸ ^{۰۰}	۰/۶۱ ^{۰۰}	۰/۰۴	-۰/۳۹ ^{۰۰}	۰/۷۵ ^{۰۰}	۱		
۱۱. جهت گیری خدا سو و آخرت نگر	۰/۶۷ ^{۰۰}	۰/۵۸ ^{۰۰}	۰/۵۵ ^{۰۰}	۰/۵۶ ^{۰۰}	۰/۵۸ ^{۰۰}	۰/۰۸	-۰/۳۷ ^{۰۰}	۰/۶۸ ^{۰۰}	۰/۷۸ ^{۰۰}	۰/۷۵ ^{۰۰}	۱
۱۲. نمره کل جهت گیری مذهبی	۰/۷۷ ^{۰۰}	۰/۶۶ ^{۰۰}	۰/۶۷ ^{۰۰}	۰/۷۹ ^{۰۰}	۰/۶۷ ^{۰۰}	۰/۰۸	-۰/۳۹ ^{۰۰}	۰/۸۰ ^{۰۰}	۰/۹۴ ^{۰۰}	۰/۹۲ ^{۰۰}	۰/۸۸ ^{۰۰}

همان‌گونه که در جدول ۵ مشاهده می‌شود، همبستگی متوسط تا قوی نمرات کل و زیرمقیاس‌های ابعاد دین‌داری (جز عامل ششم) با نمره کل جهت‌گیری مذهبی و زیرمقیاس‌های آن، نشان از روایی مناسب این فرم دارد. ضمن اینکه نتایج رگرسیون نشان داد که زیرمقیاس‌های هفت‌گانه ابعاد دین‌داری، توان پیش‌بینی ۰/۷۳ درصد نمره کل جهت‌گیری مذهبی را دارد.

جهت بررسی روایی سازه مقیاس ابعاد دین‌داری، تحلیل عاملی تأییدی به روش بیشینه درست‌نمایی با استفاده از نسخه ۲۰ نرم‌افزار آماری AMOS انجام شد. مدل پیشنهادی، مدلی ۷ عاملی است (شکل ۱). همان‌گونه که در جدول ۶ مشاهده می‌شود، شاخص‌های برازش نشان می‌دهند که این مدل از برازش مناسبی برخوردار است. بررسی خروجی‌های AMOS نشان داد که با برقراری ارتباط میان برخی خطاها می‌توان شاخص‌های برازندگی را بهبود بخشید. به اعتقاد بنتلر و چو^۱ (۱۹۸۷) و بنتلر (۱۹۸۸) عدم همبستگی میان همه خطاها در یک الگو به‌ندرت با داده‌های واقعی تناسب دارد. بنابراین ایجاد ارتباط میان چنین خطاهایی نه تنها به اعتبار عاملی پرسش‌نامه لطمه نمی‌زند؛ بلکه بازنمایی واقعی‌تری از داده‌ها فراهم می‌کند. بنابراین از این روش برای افزایش برازش مدل استفاده شد (میرز، گامست و گارینو، ۲۰۰۶).

جدول ۶: شاخص‌های برازش تحلیل عاملی تأییدی مربوط به ساختار عاملی مقیاس ابعاد دین‌داری

Test	X ² /df	RMSEA	RMR	CFI	NFI	IFI	GFI	AGFI	PNFI
ارزش	۵-۱	۰/۰۵	۰/۰۵	۰/۹	۰/۹	۰/۹	۰/۹	۰/۹	۰/۵
الگوی ۷ عاملی	۲/۲۷۰	۰/۰۳۶	۰/۰۲	۰/۹۴	۰/۹۰	۰/۹۴	۰/۹۲	۰/۹۰	۰/۷۹

شکل ۱: الگوی پیشنهادی عوامل مقیاس ابعاد دین‌داری

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بازشناسی ساختار عاملی و ویژگی‌های روان‌سنجی مقیاس ابعاد دین‌داری انجام شد. نتایج پژوهش نشان داد که این مقیاس در نمونه پژوهش از هماهنگی درونی مناسبی (۰/۹۶) برخوردار است. نتایج تحلیل عاملی اکتشافی و تأییدی نیز نشان داد که ساختار عاملی در نمونه این پژوهش هفت عاملی است.

مقابله رفتاری معنوی، به‌عنوان عامل اول ابعاد دین‌داری، معرّف ویژگی افرادی است که راهبردهای رفتاری و مهارت‌های دفاعی معنوی مرتبط با امر مقدس را جهت مدیریت تنیدگی و نیل

به آرامش و معنا مورد استفاده قرار می‌دهند؛ رفتارهایی چون ادای تکالیف و مناسک مذهبی، حضور در مکان‌های مقدس و تقویت ارتباط با اولیای دین. انگیزه معنوی، به‌عنوان عامل دوم ابعاد دین‌داری، توصیف‌کننده خصوصیت و عامل محرک درونی افرادی است که ایشان را به سمت جست‌وجوی بیشتر امر مقدس، انسجام هرچه بیشتر باورهای معنوی و تداوم رفتارهای معنوی سوق می‌دهد. محوریت معنوی، به‌عنوان عامل سوم ابعاد دین‌داری، نشانگر میزان اهمیتی است که افراد به دین و معنویت داده و در زندگی خود بر آن متمرکزند. مقابله شناختی هیجانی معنوی، به‌عنوان عامل چهارم ابعاد دین‌داری، معرف و ویژگی افرادی است که راهبردهای شناختی و هیجانی معنوی مرتبط با امر مقدس را جهت مدیریت تنیدگی و نیل به آرامش و معنا مورد استفاده قرار می‌دهند؛ راهبردهایی چون تقویت رابطه عاطفی با خدا، طلب بخشش و یاری از خدا و حفظ چارچوب‌های اخلاقی. تجربه و ارتباط معنوی، به‌عنوان عامل پنجم ابعاد دین‌داری، بیانگر تجربیات معنوی افراد و درک تقدس ایشان و تلاش برای تجربه ارتباط معنوی با عالم ماورای است. کشمکش درون‌فردی، به‌عنوان عامل ششم ابعاد دین‌داری، گویای آن است که چیزی در باور یا تجربه دینی فرد وجود دارد که موجب پیدایی یا تداوم پریشانی است. این پریشانی ممکن است به شکل یک هیجان منفی بنیادین (مانند غم، خشم، احساس گناه) باشد، یا گویای یک تعارض درونی باشد که فرد در آن، افکار و یا احساساتی را تجربه می‌کند که به‌راحتی حل‌شدنی نیستند. کشمکش الهی، به‌عنوان آخرین عامل، به پریشانی یا تعارض در مورد باورهای مربوط به خدا و یا نوع رابطه ادراک‌شده فرد با خدا مربوط است؛ مانند طرد، تردید یا ناامیدی نسبت به خداوند.

از منظر آموزه‌های اسلامی، انسان موجودی «دو ساحتی» و مرکب از جسم و روح است^۱ (صاد: ۷۱ و ۷۲)، که جسم، ریشه در خاک دارد^۲ (مؤمنون: ۱۲) و روح، خاستگاهش امر الهی است^۳ (اسراء: ۸۵). با ترسیم دو ساحت انسان، ترکیبی از جسم و روح الهی یا عقل و صورت یا عقل و شهوت و یا عالم بالا و عالم پایین، متصور خواهد بود. جسم، صورت، شهوت و عالم پایین، بعد مملکی انسان

۱. إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِّن طِينٍ فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ

۲. وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سَلَالَةٍ مِّن طِينٍ

۳. وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا

و روح الهی، عقل و عالم بالا، اشاره به جنبه ملکوتی او دارد (پسندیده، ۱۳۹۵). دین که امری فطری است با ساحت‌های وجودی انسان منطبق است (طباطبایی، ۱۳۷۴). بعد روحانی انسان، ظرفیت معنوی بالایی دارد که در دین‌داری وی متجلی می‌شود.

در این میان، دین‌داری در متون دینی، جنبه‌ها و ابعاد مختلفی شامل باورها (بعد معرفتی)، مناسک (بعد عملی)، عواطف و احساسات (بعد انگیزشی)، پیامدها (بعد تبعی) و راهبردها (بعد مقابله‌ای) دارد که در مجموعه‌ای از آموزه‌های دینی این ابعاد برجسته شده است. در حدیث معروفی از رسول اکرم ﷺ به برخی از اجزای ایمان اشاره شده است. آن حضرت می‌فرماید: «ایمان، شناخت به دل است و اظهار [آن باور] به زبان و به کار بستن آن با اندام‌ها»^۱ (صدوق، ۱۴۱۴ق، ص ۱۷۸). در این روایت آن حضرت به ابعاد معرفتی و عملی ایمان و دین‌داری اشاره می‌کنند. در روایتی دیگر که از امام علی علیه السلام نقل شده است آن حضرت از پیامبر ﷺ پرسیدند:

ایمان چیست؟ آن حضرت فرمود: «تصدیق با دل و اقرار با زبان و عمل با اندام‌ها»^۲ (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۲۸۴). نمونه‌های فراوان دیگری با همین مضمون وجود دارد. ابوصلت هروی نقل می‌کند

که از امام رضا علیه السلام درباره ایمان پرسیدم فرمود: «ایمان، عبارت است از باور قلبی، اظهار به زبان و عمل با اندام‌ها. ایمان، جز این گونه نیست»^۳ (صدوق، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۲۷؛ صدوق، ۱۴۱۴ق، ص ۱۷۸). از سویی، جنبه‌های عاطفی و انگیزشی ایمان، بخش مهم دیگری است که پیوسته در آموزه‌های دینی بدان اشاره شده است. برای نمونه پیامبر خدا ﷺ فرمود: «ای مردم! مؤمن نیست آن کسی که با زبانش ایمان آورد و با دلش ایمان نیاورد»^۴ (شهید ثانی، بی‌تا، ص ۹۳؛ مجلسی، ۱۴۱۳ق، ج ۷۷، ص ۱۹۲).

همچنین در روایاتی که مراحل ایمان به ترتیب، اسلام، ایمان، تقوا و یقین بیان شده است^۵ (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۵۲)، اسلام مرحله معرفتی و شناختی، ایمان مرحله احساسی و انگیزشی، تقوا مرحله

۱. رسول الله ﷺ: الْإِيمَانُ مَعْرِفَةٌ بِالْقَلْبِ وَإِقْرَارٌ بِاللِّسَانِ وَعَمَلٌ بِالْأَرْكَانِ

۲. الإمام علی علیه السلام: سَأَلْتُ النَّبِيَّ ﷺ عَنِ الْإِيمَانِ؟ قَالَ: تَصَدِّقٌ بِالْقَلْبِ وَإِقْرَارٌ بِاللِّسَانِ وَعَمَلٌ بِالْأَرْكَانِ

۳. عن أبي الصلت الهروی: سَأَلْتُ الرِّضَا ﷺ عَنِ الْإِيمَانِ؟ فَقَالَ: الْإِيمَانُ عَقْدٌ بِالْقَلْبِ وَلَفْظٌ بِاللِّسَانِ وَعَمَلٌ بِالْجَوَارِحِ، لَا يَكُونُ الْإِيمَانُ إِلَّا هَكَذَا

۴. رسول الله ﷺ: مَعَاشِرُ النَّاسِ، إِنَّهُ لَيْسَ بِمُؤْمِنٍ مَنْ آمَنَ بِلِسَانِهِ وَلَمْ يُؤْمِنْ بِقَلْبِهِ

۵. امام رضا علیه السلام: الْإِيمَانُ فَوْقَ الْإِسْلَامِ بَدْرَجِهِ وَالتَّقْوَى فَوْقَ الْإِيمَانِ بَدْرَجِهِ وَاليَقِينُ فَوْقَ التَّقْوَى بَدْرَجِهِ وَلَمْ يُقَسِّمْ بَيْنَ الْعِبَادِ شَيْءٌ أَقْلُ مِنَ الْيَقِينِ

عملی و مناسبی و یقین مرحله یکپارچگی و انسجام مراحل پیشین است.

در کنار ابعاد پیش گفته، به بعد مقابله‌ای دین نیز می‌توان اشاره کرد. با مرور دینی می‌توان به مفاهیم و مضامینی دست یافت که گاه به صورت کلی و گاه به نحو اختصاصی، به بیان راهبردها و راهکارهای مواجهه با مشکلات پرداخته است (خطیب، ۱۳۹۵). مرور ادبیات دینی بیانگر این حقیقت است که عموم آموزه‌های دینی در سطح راهبرد، به فرد در غلبه و مواجهه با مشکلات پیش رو کمک می‌کند و امکان مواجهه و مقابله با مشکلات را از طریق به کارگیری این راهبردها فراهم می‌آورد. همچنین در سطح عملیات، راهکارها و فنونی را برای مقابله با مشکلات، تهدیدها و چالش‌ها ارائه می‌دهد (خطیب، شجاعی، آذربایجانی و پسندیده، ۱۳۹۹؛ عطاءاله، ۱۳۹۲). با توجه به متون قرآنی و حدیثی، مفاهیمی که به «سازگاری» افراد در مواجهه با مشکلات کمک کند در حوزه مقابله دینی قرار می‌گیرد؛ از عام‌ترین مفهوم اخلاقی یعنی صبر تا مفاهیم دیگر مانند تقوا، ایمان، عقل، حلم، زهد، رضا، توکل، تسلیم، نیایش، عفو، شکر، کظم غیظ، ورع و مفاهیم دیگری که عنصر مفهومی مشترک میان آنها «تحمل و خویش‌داری» است (عبدی، ۱۳۹۷).

همچنین مرور ادبیات دینی نشان می‌دهد دین‌داری می‌تواند پیامدهایی را در پی داشته باشد. رهاورد فرایند مقابله دینی مثبت، افزایش «آرامش»، «تاب‌آوری» و «رشد دینی» است که در این صورت فرد علاوه بر بهبود شرایط و پایداری در شرایط بهبودیافته، به بازسازی مثبت شرایط تجربه‌شده نیز می‌پردازد (خطیب، آذربایجانی، پسندیده، جان‌بزرگی و طباطبایی، ۱۴۰۱). و رهاورد فرایند مقابله دینی منفی که در قالب کشمکش‌های دینی متجلی می‌شود، پیامدهای منفی همچون بی‌انگیزگی دینی و مشکلات روان‌شناختی است (تبیک، ۱۳۹۸).

منابع

قرآن کریم.

ابن فارس، احمد (۱۴۰۴). معجم مقاییس اللغة. قم: مکتبة الاعلام الاسلامی.

ابن فهد حلی، احمد بن محمد (۱۴۰۷). عدة الداعی. قم: دار الكتاب الإسلامی.

آذربایجانی، مسعود (۱۳۸۰). تهیه آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام. روش‌شناسی علوم

انسانی، ۷(۲۹)، ۳۵ - ۶۰.

آذربایجان، مسعود؛ هراتیان، عباس علی؛ سالاری، سعید؛ کارگر، فاطمه؛ موسوی، مریم سادات و جان‌بزرگی، امین (۱۴۰۲). ساختار عاملی مقیاس جهت‌گیری مذهبی؛ نسخه سوم. پژوهش‌نامه روان‌شناسی اسلامی، ۹(۱۸)، ۱-۱۸.

آرین، خدیجه (۱۳۸۳). بررسی رابطه دین‌داری و روان‌درستی ایرانیان مقیم کانادا. پایان‌نامه دکتری. دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی ایران.

اسدی نوقانی، احمدعلی؛ امید، شیراز و حاجی آقاجانی، سعید (۱۳۹۲). روان‌پرستاری. تهران: بشری.

اسلامی، احمدعلی (۱۳۷۵). بررسی نگرش فرد نسبت به مذهبی بودن و رابطه آن با افسردگی در دانش‌آموزان سال آخر دبیرستان‌های اسلام‌شهر. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده بهداشت و انستیتو تحقیقات بهداشتی.

الیاده، میرچا (۱۳۷۵). دین پژوهی. ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰ق). غرر الحکم و درر الکلم. مصحح: سیدمهدی رجائی. قم: دار الکتاب اسلامی.

امیری، پریسا؛ عباسی، محمود؛ غریب‌زاده، صفورا؛ اصغری جعفرآبادی، محمد؛ حمزوی زرقانی، نجمه و عزیزی، فریدون (۱۳۹۳). طراحی و روان‌سنجی پرسش‌نامه جامع سنجش سلامت معنوی در جامعه ایرانی. اخلاق پزشکی، ۸(۳۰)، ۲۵-۵۵.

انیسی، جعفر؛ نویدی، احد و حسینی نژاد نصرآباد، اعظم (۱۳۸۹). ساخت و اعتباریابی مقیاس نگرش و التزام عملی به نماز. علوم رفتاری، ۴(۴)، ۳۱۳-۳۱۸.

بهرامی احسان، هادی (۱۳۸۰). بررسی مقدماتی میزان اعتبار و قابلیت اعتماد مقیاس جهت‌گیری مذهبی. روان‌شناسی و علوم تربیتی، ۶(۱)، ۶۷-۹۰.

پسندیده، عباس (۱۳۹۵). الگوی اسلامی شادکامی. قم: دارالحديث.

تبیك، محمدتقی (۱۳۹۸). تدوین الگوی کشمکش‌های روانی - معنوی در جامعه ایران: روش آمیخته، پایان‌نامه دکتری. دانشگاه تربیت مدرس.

جان‌بزرگی، مسعود (۱۳۸۸). ساخت و اعتباریابی آزمون پایبندی مذهبی بر اساس گزاره‌های قرآن

- و نهج البلاغه. مطالعات اسلام و روان‌شناسی، ۳(۵)، ۷۹ - ۱۰۶.
- خدایاری فرد، محمد؛ غباری بناب، باقر؛ شکوهی یکتا، محسن؛ نصفت، مرتضی و شمشیری، بابک (۱۳۷۸). تهیه مقیاس اندازه‌گیری اعتقادات و نگرش مذهبی دانشجویان. طرح پژوهشی. دانشگاه تهران.
- خطیب، سید مهدی (۱۳۹۵). الگوی چندبُعدی مقابله دینی با تکیه بر آموزه‌های مهار خشم. پژوهش‌نامه روان‌شناسی اسلامی، ۲(۲)، ۱۳۳ - ۱۵۷.
- خطیب، سید مهدی؛ شجاعی، محمدصادق؛ آذربایجانی، مسعود و پسندیده، عباس (۱۳۹۹). الگوی زمان‌مند مقابله دینی در حوزه روابط با تکیه بر مفاهیم بخشایش، سپاسگزاری و امید. روان‌شناسی فرهنگی، ۴(۲)، ۵۸ - ۷۳.
- خطیب، سید مهدی؛ آذربایجانی، مسعود؛ پسندیده، عباس؛ جان‌بزرگی، مسعود و رسول‌زاده طباطبایی، سید کاظم (۱۴۰۱). تدوین الگوی مفهومی مقابله دینی با استرس بر اساس آموزه‌های قرآن کریم: نظریه داده بنیاد. روان‌شناسی فرهنگی، ۶(۱)، ۴۶ - ۷۵.
- دیلمی، حسن بن محمد (۱۴۰۸) أعلام الدین فی صفات المؤمنین. قم: مؤسسة آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی (بی‌تا). کشف الریبه عن احکام الغیبه. تهران: المکتبه المرتضویه.
- شهیدی، شهریار و فرج‌نیا، سعیده (۱۳۹۱). ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه سنجش نگرش معنوی. روان‌شناسی و دین، ۵(۱۹)، ۹۷ - ۱۱۵.
- صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۴). الخصال. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
- صدوق، محمد بن علی (بی‌تا). عیون أخبار الرضا علیهم السلام. تهران: مشورات جهان.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن. ترجمه محمدباقر موسوی. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طریحی، فخرالدین (۱۴۰۸). مجمع البحرین. قم: مکتب النشر الثقافه الإسلامیه.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴). الأمالی. تحقیق: مؤسسة البعثة، قم: دار الثقافه.
- عبدی، حمزه (۱۳۹۷). تحلیل روان‌شناختی روایات مکارم الاخلاق. قم: دارالحديث.
- عطاءاله، محسن (۱۳۹۲). روش‌های توان‌افزایی در سختی‌ها. قم: دارالحديث.

کلوایانی، محمد (۱۳۹۱). کمی‌سازی و سنجش سبک زندگی اسلامی. روان‌شناسی و دین، ۴(۲)، ۲۷ - ۴۴.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳). الکافی. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
گلریز، گلشن (۱۳۵۳). پژوهشی برای سنجش نگرش مذهبی و بررسی رابطه بین نگرش مذهبی با سایر بازخوردها و خصوصیات شخصیتی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علوم تربیتی دانشگاه تهران.

گلزاری، محمود (۱۳۸۰). مقیاس عمل به باورهای دینی. همایش بین‌المللی دین در بهداشت روان. دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی ایران.

مجلسی، محمدباقر (۱۴۱۳). بحار الانوار، بیروت: دارالاضواء.

موحد، مجید و کرمی، فرشاد (۱۳۹۸). دین‌داری و سلامت: بررسی رابطه دین‌داری و سبک زندگی سلامت‌محور در بین شهروندان شهر شیراز. جامعه‌شناسی کاربردی، ۷(۱۳)، ۱۲۷ - ۱۴۸.

نائینیان، محمدرضا؛ نیک‌آذین، امیر و مظلوم، مریم (۱۳۹۱). بررسی مقدماتی پایایی و اعتبار مقیاس سوگیری مذهبی (شمس) در دانش‌آموزان مقطع دبیرستان شهر تهران. ششمین کنگره روان‌پزشکی کودک و نوجوان. دانشگاه علوم پزشکی تبریز.

وژام، مسعود بن عیسی (بی‌تا). تنبیه الخواطر و نزهة النواظر (مجموعه وژام). بیروت: دار التعارف و دار صعب.

Allen, R. O., & Spilka, B. (1967). Committed and consensual religion: A specification of religion prejudice relationships. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 6, 191-206.

Allport, G. W. (1950). *The Individual and His Religion: A Psychological Interpretation*, New York: Macmillan.

Allport, G. W. (1966). The religious context of prejudice. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 5, 447-457.

Batson, C. D., & Ventis, W. L. (1982). *The religious experience: A social-psychological perspective*. New York: Oxford University Press.

Bentler, P. M, (1988). Comparative fit indexes in structural model, *Psychological Bulletin*, 107, 238-246.

- Bentler, P. M, & Chou, C, (1987). Practical issues in structural modeling, *Sociological Methods and Research*, 16, P 78-117.
- Charzyńska E. (2015). Multidimensional approach toward spiritual coping: Construction and validation of the Spiritual Coping Questionnaire (SCQ). *Journal of Religion and Health*, 54(5): 1629-46.
- Clark, W. H. (1958). *The psychology of religion*. New York: Macmillan.
- Desmet L.; DeZutter J.; Vandenhoeck A. & Dillen, A. (2022). Religious Coping Styles and Depressive Symptoms in Geriatric Patients: Understanding the Relationship through Experiences of Integrity and Despair, in: *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(7), 3835.
- Exline, J. J. (2013). Religious and spiritual struggles. In K. I. Pargament (Ed.-in-Chief), J. J. Exline & J. W. Jones (Associate Eds.), *APA handbook of psychology, religion, and spirituality. Context, theory, and research* (V. 1, p. 459-475). Washington, DC: American Psychological Association.
- Exline, J. J., & Rose, E. (2005). Religious and spiritual struggles. In R. Paloutzian & C. Park (Eds.), *Handbook of the psychology of religion and spirituality* (p. 295-314). New York: Guilford Press.
- Exline, J. J., Pargament, K. I., Wilt, J. A., Grubbs, J. B., & Yali, A. M. (2022). The RSS-14: Development and preliminary validation of a 14-item form of the Religious and Spiritual Struggles Scale. *Psychology of Religion and Spirituality*. Advance online publication.
- Field, A. (2013). *Discovering Statistics using SPSS*, 4th edn. London: SAGE.
- Glock, C. Y. (1962). On the study of religious commitment. *Religious Education*, 57(4), 98-110.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2014). *Multivariate Data Analysis* (7th ed.). Pearson .
- Hall, T. W. & Edwards, K. J. (2002). The spiritual assessment inventory: a theistic model and measure for assessing spiritual development. *Journal for the scientific study of religion*, 41(2). 341-357.

Hood Jr, R. W., Hill, P. C., & Spilka, B. (2018). *The psychology of religion: An empirical approach*. Guilford Press.

Klausner, E. (1964). Methods of Data Collection in Studies of Religion, in: *Journal for the Scientific Study of Religion*, 3(2), 193-203.

Krauss, S. W. & Hood, R. W. (2013). *A New Approach to Religious Orientation: The Commitment-Reflectivity Circumplex*. Amsterdam: Rodopi.

Leuba, J. H. (1934). Religious Beliefs of American Scientist, *Harpers Magazine*, 169, 291-300.

Meyers, L. S., Gamst, G.; Guarino, A. J. (2006). *Multivariate research: design and interpretation*. SAGE Publications, Inc.

Pargament, K. I. (2007). *Spiritually integrated psychotherapy: Understanding and addressing the sacred*. Guilford Press.

Pargament, K. I., Magyar, G. M., Benore, E., & Mahoney, A. (2005). Sacrilege: A study of sacred loss and desecration and their implications for health and well-being in a community sample. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 44, 59-78.

Peterson, M.; Hasker, W.; Reichenbach, B. & Basinger, D. (2012). *Religious Belief: An Introduction to the Philosophy of Religion*, Oxford: Oxford University Press.

Spilka, B., Armatas, P. & Nussbaum, J. (1964). The concept of God: A factor analytic approach. *Review of Religious Research*, 6, 28-36.

Starbuck, E. D. (1897). A study of conversion. *The American Journal of Psychology*, 8(2), 268-308.

Thurston, L. L. & Chave, E. J. (1939). *Measuring religion: Fifty-two experimental forms*. Chicago: University of Chicago Press.

Vachon, M. L. S. (2008). Meaning, spirituality, and wellness in cancer survivors. *Seminars in oncology nursing*, vol 24(3), 218-225.

